

KAPESNÍ PRŮVODCE KRIZÍ

...a jejími dopady v rozvojových zemích

Prosinec 2010

Pouze krize bohatých?

O finanční a ekonomické krizi se až na výjimky nehovoří jako o problému chudých zemí. Do jisté míry to dává smysl. Krize vznikla na finančních trzích a ty v rozvojových zemích, kde lidé často nemají prostředky ani na pokrytí základních potřeb, nehrají tak velkou roli. Krize na finančních trzích sice začala, ale rozhodně na nich neskončila. Velmi záhy se přelila do reálné ekonomiky. Bez ohledu na to, na kterém kontinentu původně vypukla, vysušila investice, zpomalila obchod, připravila lidi o práci a některé uvrhla pod hranici chudoby.

Postiženy byly všechny ekonomiky – bohaté, rychle rostoucí i chudé. Nicméně škála možností, které mohou jednotlivé státy použít ke zmírnění krize, je velmi odlišná. V zemi, kde se nachází 50 % obyvatelstva pod hranicí extrémní chudoby (jako v Keni), kde je virem HIV/AIDS nakaženo 18,1 % (jako v Jihoafrické republice), nebo kde je 39 % populace negramotných (jako v Indii), představuje každé procento, o které se sníží HDP, daleko větší obtíže. Lidé žijící v extrémní chudobě, jejichž počet (i z důvodu krize) opět přesáhl 1 miliardu, v době krize nečelí „jen“ klesajícím mzdám nebo nezaměstnanosti, ale jsou ohroženi nedostatkem základních zdrojů nutných k přežití.

Jak je možné, že finanční trhy podlomily zdraví celé globální ekonomiky? Jakými cestami se krize rozšířila do těch nejchudších zemí, které s nafukováním finančních bublin neměly vůbec nic společného? A jak podobným katastrofám v budoucnu bránit? Následující text nemůže nabídnout komplexní a detailní odpovědi, snad alespoň poslouží jako přehled základních problémů, které stály u zrodu největší krize od 30. let 20. století a přiblíží její dopady v globálních souvislostech.

Jak se to mohlo stát?

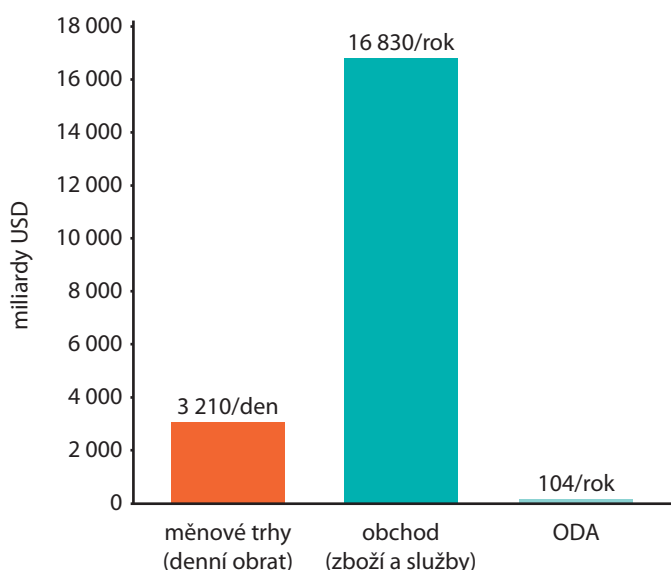
Z finančních trhů, které původně fungovaly jako doplněk mezinárodního obchodu, který zjednodušoval výměnu zboží a služeb a poskytoval kapitál pro nové investice do ekonomiky, se během několika desetiletí stal hlavní motor globální ekonomiky.

„Chcete zbohatnout? Investujte na finančních trzích!“ Tak znělo heslo přelomu tisíciletí. Finanční sektor narostl do obrovských rozměrů. Jen na měnových trzích (které tvoří pouze část finančního trhu) se denně protočily přes 3 biliony¹ amerických dolarů. Reálná ekonomika, která poskytuje práci naprosté většině lidí a představuje rovněž hlavní zdroj příjmů pro státní rozpočty, se ocitla v roli Popelky. Na pracovním trhu, v sociálních systémech i v dalších primárně ne-ekonomických oblastech se čím dál tím více začalo uplatňovat tržní myšlení. Sázka na ekonomický zisk však nemusí nutně znamenat kvalitnější úroveň zboží, služeb ani života.

Hlavním problémem finančních trhů se staly spekulace. Vyhněme se pro tuto chvíli teoretickým diskusím o tom, je-li spekulace investicí nebo nikoliv a zkusme se podívat na její podstatu.

¹ Opravdu nejde o špatný překlad z angličtiny. Takto obrovské částky na finančních trzích každý den skutečně proudily a proudí.

Graf 1: porovnání objemů měnových transakcí (denní), mezinárodního obchodu (roční) a ODA (roční)

Zdroj: BIS 2007, WTO 2007, OECD 2007

Představme si farmáře, který pěstuje brambory. Jejich cenu může zvýšit různými způsoby: může pěstovat „bio“, investovat do nového vybavení či postupů, které zvýší výnosy, kvalitu a tak dále. Nebo nemusí dělat nic a jen čekat. Rozhodne se brambory neprodávat. Rozhodne-li se stejně více pěstitelů brambor, vznikne na trhu nedostatek a cena brambor vzroste. To je rovněž nejlepší k prodeji. Farmář nemusel investovat ani haléř navíc, ale jeho zisk může být podstatně vyšší. Pokud by začali všichni farmáři prodávat najednou, trh bude zaplaven bramborami a cena rychle klesne. Tyto nenadálé výkyvy (tzv. volatilita) cen způsobují velké problémy všem, kteří jsou na dané komoditě závislí – zpracovatelům i konzumentům.

Spekulaci lze tedy popsat jako „investici“, která nevytváří žádnou novou přidanou hodnotu (kvalita zboží, větší výnos plodin apod.), ale pouze využívá budoucího rozdílu cen (zboží, akcie či komodity jsou nakupovány jen za tím účelem, aby byly v budoucnu prodány za vyšší cenu, než za jakou byly nakoupeny). Zboží jako brambory není příliš vhodnou komoditou pro spekulace, protože se za pár měsíců zkazí (i když různé sofistikované finanční mechanismy umožňují obchodovat i s tímto druhem komodit, viz potravinová krize níže v textu). Nicméně daleko častěji se spekuluje s komoditami jako ropa, zlato či cenné papíry, které přirozeně zkáze nepodléhají (tedy, pokud nepřijde krize).

Pokud mají spekulace přinést vysoký zisk, je třeba „investovat“ velkou sumu peněz. Řekněme, že investor chce vydělat na pohybu kurzu amerického dolaru. Pokud ráno nakoupí 1 000 dolarů a přes den hodnota dolaru vzroste o 0,01 %, večer jeho zisk činí 10 dolarů. Za svoji „výhru“ může jít tak akorát do kina. Pokud ale investuje 10 000 000 dolarů, jeho zisk se vyšplhá na 100 000 dolarů. Může si koupit dům, možná dva, anebo „výhru“ použít k dalšímu sázení. Čili, aby spekulace vedla k opravdu vysokým ziskům, je nutné investovat hodně peněz. Jenže, kde je vzít?

Na tento úkol se stali specialisty především institucionální investoři. Tváří se jako banka, vypadají jako banka, ale o banku tak úplně nejde. Od klasických bank se neliší tím, co dělají (generovat zisk prostřednictvím finančních služeb), ale jak to dělají. Zatímco běžná komerční banka vydělává především na úrocích z půjček a poplatcích za služby, jelikož její investiční aktivity jsou více regulovány a kontrolovány národní bankou, institucionální investoři využívají tzv. „pákového efektu“ (anglicky leverage). To znamená, že si vypůjčí obrovské sumy kapitálu, které posléze investují na finančních trzích, a tím dosáhnou efektu, jenž znásobí jejich zisk (viz příklad výše o nákupu a prodeji dolarů). Někteří institucionální investoři byli ve své schopnosti „půjčovat si“ tak dobří, že hospodařili s třiceti- až čtyřicetinasobkem svého vlastního kapitálu. V době růstu dosahují institucionální banky mnohem vyšších zisků, než klasické bankovní instituce (z tohoto důvodu se řada komerčních bank snažila různými způsoby rozšiřovat svoje investiční aktivity), avšak ve chvíli takových otřesů, k jakým došlo na finančních trzích v září 2008, je jejich pád (vzhledem k poměru vlastního a vypůjčeného kapitálu) mnohem strmější.

Půjčky, zejména ve formě hypoték, hrály při vypuknutí krize důležitou roli, proto se u nich ještě na chvíli zastavíme. Klasický postup, kdy banka půjčila klientovi, inkasovala úrok (zisk) a čekala, až jí věřitel půjčku splatí, se stal příliš zastaralou a hlavně málo ziskovou záležitostí. Finanční trhy brzy přišly s nápadem, jak na půjčce vydělat ještě více než jen úrok. Skrze sofistikované procesy ji proměnily v aktivum – cenný papír – s nímž bylo možné dál obchodovat! Tak nebylo třeba léta čekat, až se půjčka vrátí a inkasovat jen malé úroky. Ti, kteří přeměňovali úvěry na aktiva (vytvářeli tzv. úvěrové deriváty), předpokládali, kromě zvýšení zisku, i to, že se díky nim sníží riziko z nesplacení (rizikové úvěry se smíchají s kvalitními), větší počet lidí dosáhne na úvěr, čímž se udrží vysoká míra spotřeby a zaměstnanosti a tedy, že i celkový efekt na ekonomiku bude pozitivní.

Vše působilo logicky, racionálně a udržitelně. Inovativní finanční instrumenty však byly v mnoha ohledech problematické – od odhadování rizika, přes identifikaci skutečných vlastníků až po skutečnost, že míra zadlužování (spotřeby úvěrů), neodpovídala možnostem lidí ani reálné ekonomiky. Finanční trhy v ekonomicky vyspělých zemích tak pomáhaly roztáčet život na dluh.

V okamžiku, kdy se objevily první problémy se splácením, nikdo netušil, kolik toxických hypoték ve skutečnosti vlastní. Z obav z velkých ztrát se proto začali všichni vlastníci těchto pochybných aktiv zbavovat, čímž ještě více stlačili jejich cenu. Následně se celý hypotéční trh ve Spojených státech začal rozpadat jako hrad z písku. A krize brzy začala zaplavovat i další sektory.

Jak je možné, že největší finanční instituce plné erudovaných finančních expertů, mohly ve velkém nakupovat finanční produkty, aniž by si ověřily kvalitu toho, co kupují? V této souvislosti se do centra pozornosti dostávají ratingové agentury. Úkolem těchto institucí bylo hodnotit kvalitu jednotlivých finančních produktů (známé ratingy AAA+, AA atd.), avšak často ani jejich odborníci pořádně nevěděli, co vlastně

hodnotí. Svůj význam hrál i fakt, že ratingové agentury byly často placeny těmi, kteří chtěli posuzované finanční produkty prodávat, což ohrožovalo objektivitu hodnocení.

Důležitou úlohu v celém systému sehrály i „daňové ráje“ a offshorová centra, které umožnily velké zisky z finančních trhů nedanit. Většina z takto „ušetřených“ peněz (v řádech miliard dolarů) končila opět na finančních trzích a roztáčela ruletu spekulací.

Globální ekonomika byla čím dál tím více propojená s finančními trhy. V okamžiku, kdy začaly krachovat největší finanční burzy v New Yorku, Londýně, Tokiu a na dalších místech se utrhla lavina, která smetla vše – zdravé, toxické, virtuální i reálné, miliardáře a bohužel i ty nejchudší.

Krise a rozvojové země

Je pravda, že naprostá většina chudých zemí nebyla přímo zapojena do spekulací na finančních trzích. I když i tento výrok je ve světě čím dál tím globalizovanější ekonomiky relativní. Například Nigérie musela zachránit své krachující banky 2,7 mld. eur, aby zabránila kolapsu celého finančního sektoru. Burzy se propadly též v Jihoafrické republice a Brazílii (v obou případech klesly o více než 50 %). V tom však nespočíval hlavní problém.

Finanční krach způsobil, že si všichni investoři začali hlídat svůj kapitál. To poznamenalo příliv přímých zahraničních investic (PZI, nebo z angličtiny známější zkratka FDI), které míří do infrastruktury, výroby apod. Za posledních 30 let narostly PZI v rozvojových zemích o třetinu a tvořily 10 % jejich HDP. V důsledku krize však do těchto zemí v roce 2009 přiteklo o 35 % méně investic v porovnání s rokem 2007. S takto velkým poklesem by zápasila leckterá vyspělá ekonomika, natož slabé ekonomiky chudých států.

Vyschly i další významné zdroje kapitálu, které bychom zprvu ani nepovažovali za příliš důležité. Mezi prvními, kdo ztratil ve vyspělých zemích práci, byli zahraniční migranti. Na jejich příjmu však byly v jejich zemích původu závislé celé rodiny. Na první pohled se jedná o malé částky, celkově však celosvětový objem remitencí (finančních převodů od migrantů na příjemce v zemi původu) v roce 2008 dosáhl 338 mld. USD (skoro třikrát více než činí celosvětový objem oficiální rozvojové spolupráce). V některých zemích tvoří remittance až 20 % HDP (např. Libanon, Honduras, Haiti). Podle odhadů Světové banky došlo v roce 2009 ke snížení minimálně o 6 % (v absolutních hodnotách to činí 21 mld. USD). Pro mnoho rodin tento pokles znamenal propad pod hranici bída.

Krise rovněž značně ovlivnila ceny některých klíčových komodit. V okamžiku, kdy se začal v USA hroutit trh s hypotékami, přeměrovalo mnoho investorů své spekulativní investice, ve snaze zachránit alespoň částečně své zisky, na trhy s komoditami (ropou, ale i potravinami). Skupovali zásoby surovin, u nichž předpokládaly růst cen, a tím jejich zvyšování podporovali. Pro země, jejichž ekonomika je závislá na ropě, přičemž zdaleka nemusí jít jen o průmyslové státy (např. Keňa, kde zemědělský

sektor, v němž ropa hraje důležitou roli, protože se přidává do hnojiv, je potřeba pro stroje apod., tvoří 25 % ekonomiky), to znamenalo obrovské problémy. Spekulace však ovlivnily i cenu potravin, které se tak staly nedostupnými pro celou řadu lidí žijících v extrémní chudobě. Tito lidé často vydávají za potraviny až 70 % svých příjmů, a proto i zvýšení o pár procent pro ně může znamenat existenční problémy. Po spekulativní bublině ceny rychle klesly. Což zase způsobilo problémy zemím, které jsou závislé na exportu komodit (např. Nigérie, u níž export ropy tvoří 80 % státních příjmů, zaznamenala propad zisku ze 76,8 mld. USD v roce 2008 na 41,7 mld. USD v roce 2009).

Tabulka: cenový index vybraných zemědělských komodit (2000–leden 2009)

	rýže	pšenice	kukuřice
průměr (leden 2000–prosinec 2003)	100	100	100
únor 2005	145	136	106
prosinec 2006	151	183	183
září 2007	161	294	188
březen–duben 2008	498	380	278
listopad	276	204	179
leden 2009	297	215	196

Zdroj: UNCTAD a FAO

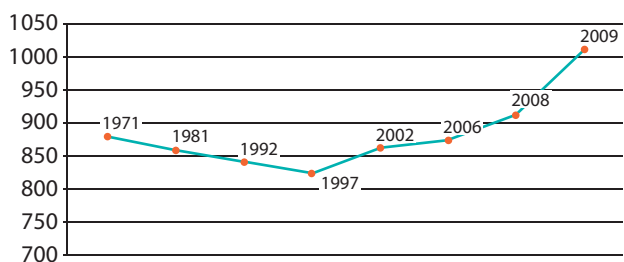
V roce 2009 rovněž došlo k 13 % poklesu mezinárodního obchodu (což je srovnatelné pouze s Velkou krizí v roce 1929). Jelikož export tvoří pro mnoho rozvojových zemí velmi důležitou položku, vyvolal takový pokles velké ekonomické potíže, zejména v souvislosti s platební bilancí. Mnoho chudých zemí se po letech splácení začalo opět zadlužovat. Situaci ještě více komplikuje nárůst úroků (vlastníci kapitálu si jej více střeží), což tempo zadlužování zrychluje.

V této, pro mnoho nejchudších zemí velmi obtížné, situaci začínají navíc některé vyspělé země snižovat výdaje na oficiální rozvojovou spolupráci (ODA). Tento přístup je absurdní hned z několika důvodů. Členské země Evropské unie (EU) se zavázaly, že jako celek budou vynakládat na ODA v roce 2015 finance ve výši 0,7 % HDP (což je slib, který u některých z nich trvá přes 30 let). Za poslední rok však míra ODA za celou EU vzrostla jen o 0,01 %. Tímto tempem EU splní svůj slib v roce 2036. Vzhledem k výdajům, jež vyspělé země investovaly do záchrany bank (poslední odhady se pohybují okolo 3,4 bilionu EUR), je výše ODA (dosahuje okolo 120 mld. USD ročně) z hlediska ekonomické kondice bohatých evropských zemí naprosto zanedbatelná. Miliony eur ušetřené na rozvojové pomoci deficit státního rozpočtu nevyřeší. Z pohledu obyvatel nejchudších komunit je však každá miliarda, o kterou se v současné době ODA sníží, velmi znát. Oblast rozvojové politiky by proto měla být jednou z těch, v níž vyspělé státy v souvislosti s úspěšnými opatřeními, nebudou škrtnat.

Dopady krize na nejchudší komunity mají velmi konkrétní podobu. Podle OSN kleslo od roku 2006 pod hranici *extrémní chudoby* v důsledku nárůstu cen potravin mezi 109 až 126 miliony

lidí. Světová banka uvádí, že v přímé souvislosti s finančním krachem zemřelo jen v Subsaharské Africe 30 až 50 tisíc dětí. Roste nezaměstnanost (podle ILO bylo nezaměstnaných v roce 2009 o 30 milionů více než v roce 2007), dochází k poklesu mezd. Vlády chudých zemí musejí snižovat veřejné výdaje na vzdělávání, zdravotnictví, infrastrukturu. Pozitivní trend z období před krizí se vytratil. Je téměř jisté, že Rozvojové cíle tisíciletí (MDG) nebudou do roku 2015 splněny. Zatímco finanční trhy se rychle oklepaly a už jsou opět v „černých číslech“, problémy v reálné ekonomice trvají.

Graf 2: Počet lidí trpících podvýživou a hladem v období 1971–2009 (v milionech)

Zdroj: FAO 2009

Podle zkušeností z minulých krizí trvá 5 – 10 let, než se s dopady krize vyrovná ta nejchudší část populace. Jak dlouho to bude trvat v případě první globální krize, nedokáže nikdo spolehlivě odhadnout. Je však téměř jisté, že bez významnějších změn v oblastech, které krizi způsobily, se může kdykoliv znovu opakovat.

Hlavní použité zdroje:

Actin Aid, *Where does it hurt? The impact of the financial crisis on developing countries*, březen 2009.
Cali, Massa *The Global Financial Crisis and Developing Countries. What Can the EU Do?*, Overseas Development Institute, leden 2009.
Cobham, Alex, *The morning after the night before – The impact of the financial crisis on the developing world*, Christian Aid, listopad 2008.
Ernst, Christoph and Wahl, Peter, *Simply Collateral Damage? The Financial Crisis and the Developing Countries*, WEED - World Economics, Ecology and Development, 2010.
Larosiere, Jacques de, *Report of The High-level group on financial supervision in the EU*, European Union, únor 2009.
United Nations, *World Economic Situation and Prospects 2009 – Global Outlook 2009*, leden 2009.
United Nation, *Report of the Commission of Experts of the President of the United Nations General Assembly on Reforms of the International Monetary and Financial System*, United Nations, červen 2009.

Užitečné odkazy:

<http://www.eurodad.org>
http://ccfd-terresolidaire.org/ewb_pages/i/info_2378.php
<http://www.oecd.org/tax/transparency>
<http://www.leadinggroup.org/>
<http://regulatefinancefordevelopment.org/>
<http://rethinkingfinance.org/>
http://www.taxjustice.net/cms/front_content.php?idcatart=2

Autor:
Grafický design:

Ondřej Kopečný, Glopolis
www.creativeheroes.cz

Tato publikace vznikla v rámci společného evropského projektu šesti neziskových organizací (BWP, CRBM, CCFD, EURODAD, WEED a Glopolis), který je zaměřen na zvyšování povědomí o potřebných změnách globálního finančního systému, které by přispěly ke stabilnějšímu, férovějšímu, ekologicky a sociálně odpovědnějšímu rozvoji nejen „globálního Jihu“.

glopolis

Glopolis je nestranickou, nevládní organizací, která se zabývá analýzou ekonomické globalizace, obchodu, rozvoje, zemědělství a klimatických změn. Více informací na www.glopolis.org.

ČESKÁ REPUBLIKA
POMÁHÁ

Publikace vyšla s podporou Ministerstva zahraničních věcí ČR a Evropské unie. Obsah publikace nemusí vyjadřovat stanoviska sponzorů a nezakládá odpovědnost z jejich strany.